

Марина Коломієць

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ П. ШЕЛЕСТА –
ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ (1963–1972 рр.)**

Здійснено аналіз документів із фондів архівосховищ України та Росії, що відображають аспекти внутрішньої та зовнішньої політики П. Шелеста, висвітлюють його діяльність як політичного діяча у різних галузях суспільно-економічного та культурного життя України у 1963–1972 рр.

Ключові слова: П. Шелест, документи, ідеологія, «Празька весна».

Осуществлен анализ документов из фондов архивохранилищ Украины и России, отражающих аспекты внутренней и внешней политики П. Шелеста, которые освещают его деятельность как политического деятеля в различных областях общественно-экономической и культурной жизни Украины в 1963–1972 гг.

Ключевые слова: П. Шелест, документы, идеология, «Пражская весна».

The article analyses the archives of Ukraine and the Russian Federation reflecting the aspects of domestic and foreign policy of P. Shelest, covering his activity as a political figure in various areas of socio-economic and cultural life of Ukraine in 1963–1972.

Key words: P. Shelest, documents, ideology, «Prague Spring».

Останнім часом науковий інтерес серед дослідників почала викликати постать першого секретаря ЦК КП України Петра Юхимовича Шелеста. Враховуючи його вагомую роль у політико-суспільному житті республіки та неординарний стиль його політики, ця постать не може не викликати зацікавленості сучасного історика та архівіста.

Питання щодо політики П. Шелеста у вітчизняній історіографії є порівняно мало вивченим. Можемо стверджувати, що ця тема не висвітлена на достатньому рівні, що пов'язано з відсутністю спеціальних наукових досліджень стосовно цієї політичної фігури. Через специфіку теми у радянські роки усі події стосовно П. Шелеста як політичного діяча не досліджувалися, навіть відомості про нього були відсутні у довідковій літературі. Це було пов'язано зі національним стилем його політики на владному олімпі України у 1963–1972 рр., яка певним чином суперечила генеральній лінії ЦК КПКРС, а також обставинами його усунення від влади. Можемо констатувати той факт, що лише у пострадянські часи було розпочато дослідження деяких аспектів суспільно-політичного життя в Україні у часи П. Шелеста. Пожвавлення інтересу до цієї політичної фігури спостерігалось у зв'язку зі святкуванням 100-ліття з дня його народження. Так, важливий матеріал для науковців надають статті О. Бажана та Ю. Шаповала. Також досліджуване питання було висвітлене В. Бараном, Ф. Овчаренком, Г. Касьяновим¹.

На сьогоднішній день назріла потреба охарактеризувати архівні документи, які вже використані дослідниками, та звернути увагу на ті архівні матеріали, які ще не було введено до наукового обігу. Саме тому нашим завданням є: здійснити огляд документів, що зберігаються в архівосховищах України та Росії про діяльність першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста у 1963–1972 рр. у сфері промисловості, сільського господарства, культури і мистецтва, національної політики, у царині історичної пам'яті українського народу.

Основний масив архівних документів з обраної теми зосереджений у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вони зберігаються у таких фондах: Центральний комітет Комуністичної партії України 1917–1991 рр. (ф. 1) та Колекція документів особового походження П. Ю. Шелеста (1908–1996 рр.) – радянського, державного і партійного діяча, першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972), Героя Соціалістичної праці. 1947–1973 рр. (ф. 330).

Архівні документи фонду 1, опис 1 знайомлять нас із матеріалами Пленумів ЦК КПУ 1963–1972 рр. За їхньою допомогою вимальовується картина епохи, ми отримуємо змогу з виступів партійного активу дізнатися про показники, досягнення і негаразди, які існували у економічному, суспільно-політичному та культурному житті України. Так, у справі 2048, яка містить стенограму Пленуму ЦК КП України «Про стан та заходи по дальшому збільшенню виробництва зерна у колгоспах та радгоспах республіки» від 28 листопада 1967 р., можемо отримати свідчення того, що П. Шелест виступав за продумане, раціональне використання земель².

В описі 10 фонду 1 ЦДАГО України зберігаються постанови ЦК КПУ досліджуваного періоду. Так, у справі 1065 міститься постанова ЦК КПУ «Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців» від 10 грудня 1971 р., яка подає матеріал про ідеологічну роботу, яку проводили у мистецькому середовищі за часів неосталінізму³.

У справах 24 і 25 описів фонду 1 ЦДАГО України наявні документи про головні аспекти політики П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ у 1963–1972 рр. Насамперед, це – документи, представлені переважно у формі інформаційних повідомлень, листів очільника республіки до ЦК КПРС, доповідних записок, звітів відділів ЦК КПУ, інформацій регіональних обкомів та міськкомів КПУ до ЦК КПУ, які надають можливість конкретизувати інформацію про становище у різних галузях життя України, аспекти діяльності першого секретаря ЦК КПУ. У справі 5885 містяться відомості про пропозиції ЦК КПУ до народногосподарського плану СРСР на 1966–1970 рр., в яких П. Шелест пропонував збільшити асигнування для народного господарства УРСР, які мають посприяти розвитку машинобудування, чорної металургії, хімічної, легкої та інших галузей промисловості⁴.

У справі 5990 опису 24-го міститься, зокрема, лист П. Шелеста до ЦК КПРС від 27 липня 1965 р. відносно питання «Використання трудових ресурсів УРСР». Проаналізувавши зміст листа, можемо стверджува-

ти, що П. Шелест підіймав гостру проблему безробіття в Західній Україні, незацікавленості центру у розвитку промисловості у цьому регіоні. У цій справі також міститься лист ЦК КП України до ЦК КПРС від 26 січня 1965 р. про реабілітацію П. Любченка – партійного діяча, репресованого у сталінські часи, який свідчить про продовження П. Шелестом політики реабілітації партійних діячів за умов неосталіністських тенденцій у суспільно-політичному житті України. Натомість у листі ЦК КП України до ЦК КПРС від 2 квітня 1965 р. П. Шелест висловив пропозицію щодо дозволу республіці використовувати продукцію, що випускається понад план для місцевих потреб. Цей лист є одним зі штрихів до політичного портрету, який свідчить про його автономістські прагнення у відносинах з ЦК КПРС⁵.

У справі 5991 опису 24 міститься лист П. Шелеста до заст. Голови бюро ЦК КПРС А. Кириленка від 22 червня 1965 р., в якому повідомляється про те, що раднаргоспами РСФРР у 1965 р. було недопоставлено лісоматеріали, що зумовило важке становище промислових підприємств, будівельних організацій та сільського господарства республіки. У листі ЦК КП України до ЦК КПРС від 2 липня 1965 р. надійшли пропозиції до проекту постанови ЦК КПРС «Про посилення економічних методів у плануванні», які свідчили про підтримку ринкових елементів у концепції реформи збоку першого секретаря. У справі 5999 у листі від 24 лютого 1965 р. містяться побажання П. Шелеста щодо участі Української РСР у Міжнародній виставці 1967 р. у Монреалі з метою продемонструвати досягнення у всіх галузях народного господарства та культури⁶.

У справі 6303 опису 24 зібрано характерні дописи виборців стосовно виборів до ВР УРСР 12 березня 1967 р. Один із них, «Про підсумки виборів до ВР УРСР та до місцевих рад», надіслав першому секретареві П. Шелесту О. Ляшко. Аналіз цього документа може наштовхнути нас на думку, що в українському суспільстві назрівало невдоволення суспільно-політичним ладом у країні⁷.

Цікавим для вивчення діяльності П. Шелеста у галузі національної політики у справі 1 є лист ЦК КПУ до ЦК КПРС із зауваженнями до проекту Статуту загальноосвітньої школи (1 липня 1968 р.), в якому I-ий секретар КПУ наголосив, що було б доцільним запровадити обов'язкове вивчення російської мови у школах з національною мовою навчання, та, водночас, зробити обов'язковим вивчення мови народу республіки у школах з російською мовою навчання⁸.

У справі 27 опису 25 можна віднайти цінну інформацію для вивчення політики П. Шелеста, пов'язаної з подіями «Празької весни». Так, певний інтерес у дослідників може викликати лист ЦК КП України до ЦК КПРС від 25 вересня 1968 р. з негативною характеристикою чехословацького посла Й. Горака, яка свідчить про жорсткі погляди першого секретаря ЦК КП України щодо посла, який дозволив собі у серпневі дні, коли війська ОВД вдерлися до Чехословаччини, негативно висловлюватися стосовно цієї події, засудивши дії союзних військ. До того ж, у даній справі вміщено звіти секретаря Закарпатського обкому Ю. Ільницького

на адресу П. Шелеста про його зустрічі з І-им секретарем Східнословачького крайкому КПЧ Я. Косцелянським, які свідчать про існування чітко налагодженої мережі повідомлень про суспільно-політичні події у Чехословаччині протягом 1968 р. та реакції населення на них. До того ж можна дізнатися про ініціативу П. Шелеста щодо обмеження свободи слова у Чехословаччині у 1968 р., які були заражені демократичними настроями⁹.

У ф. 330 нараховується 34 справи. Тут містяться переважно фотографії першого секретаря П. Шелеста, листи і телеграми колективів та окремих громадян до нього з нагоди його ювілеїв тощо. Певний науковий інтерес представляє спр. 7, в якій представлено історичні довідки про Кошового Холодноярської Січі Й. Шелеста, підготовлені на замовлення П. Шелеста мешканцем с. Мельники Чигиринського району Черкаської області О. Найдюю та його лист від 6 вересня 1968 р. З цього можемо зробити висновок, що П. Шелест цікавився своїм родоводом і відповідно йому була цікавою козацька тематика, популяризації якої він усіяло сприяв у своїй діяльності в галузі збереження історичної пам'яті¹⁰.

Цінна інформація щодо розкриття теми дослідження зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Тут широкий спектр інформації нам нададуть документи ф. 2 (Рада міністрів Української РСР), ф. 166 (Міністерство освіти Української РСР), ф. 582 (Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР).

Так, документи опису 10 та опису 13 ф. 2 ЦДАВО України містять інформацію про стан справ у народному господарстві, у сфері розвитку культури та у царині збереження історичної пам'яті українського народу у досліджуваний період. Зокрема, у справі 2030 опису 10 міститься лист П. Шелеста до ЦК КПРС від 2 грудня 1963 р. щодо проекту постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про план державних закупівель і поставок до загальносоюзного фонду сільськогосподарських продуктів і сировини на 1964–1965 рр.», внесений Держпланом СРСР, в якому він висловив свою позицію стосовно завищення для України поставок продуктів до загальносоюзного фонду. Проаналізувавши зміст листа, можемо прийти до висновку про те, що П. Шелест прагнув домогтися паритету у стосунках з московським центром щодо загальносоюзних поставок сільськогосподарських продуктів¹¹.

У справі 5531 опису 13 можемо віднайти звіти центральних і обласних організацій про хід роботи та певні перешкоди, що виникали у процесі підготовки багатотомника «Історії міст і сіл Української РСР» у 1971–1972 рр., вихід якого свідчив про підтримку першим секретарем ЦК КП України широкої науково-дослідницької діяльності у галузі збереження історичної пам'яті українців. Так, завідувач редакцією «Історії міст і сіл...» В. Кулаковський повідомляв 11 лютого 1971 р. П. Тронька, який очолював видання багатотомника, про причини зриву термінів видання друку тому «Хмельницька область»¹².

У матеріалах ф. 27 розкрито механізм реалізації постанов та рішень ЦК КП України у галузі сільського господарства України. Зокрема, у

справі 640 опису 22-го подано відомості про запровадження внутрішньогосподарського розрахунку у колгоспах у 1965–1966 рр.¹³.

На основі документів ф. 166 зможемо ознайомитися з даними щодо функціонування системи освіти в УРСР у досліджуваний період. Із них дізнаємося про те, як змінювалася в Україні кількість шкіл з українською та російською мовами навчання у 1958/59, 1963/64 та 1971/72 навчальних роках. Проаналізувавши ці документи, можемо прийти до висновку про поступову русифікацію середньої освіти у період правління П. Шелеста¹⁴.

Опрацювавши документи опису 3 фонду 582, зможемо отримати статистичні дані про функціонування промисловості УРСР у 1960-ті – на початку 1970 рр., зокрема про валову продукцію промисловості, чисельність промислово-виробничого персоналу УРСР. Проаналізувавши статистичні показники у справах 5171 та 6647, можемо отримати інформацію про валову продукцію у 1963 р. та у 1972 р. На основі цих даних можемо зробити висновок, що ЦК КПУ у контексті виконання політичного курсу ЦК КПРС підтримував переважаючий розвиток групи «А» – виробництво засобів виробництва. При цьому, варто зауважити, що у більш несприятливому становищі перебувала група «Б»¹⁵.

Дані опису 4 фонду 582 надають статистичні відомості про динаміку змін у сільському господарстві України, зокрема про кількісні зміни колгоспів та радгоспів, валову продукцію у галузях рослинництва та тваринництва, стан забезпеченості технікою, кормами, добривами. У справі 4127 містяться відомості про електрифікацію колгоспів та радгоспів за 1963 р. по областях УРСР, що надає нам змогу дізнатися про недостатні темпи електрифікації колгоспів та радгоспів у той час¹⁶. Загалом матеріали центральних державних архівів України є найінформативнішим джерелом стосовно досліджуваного періоду.

Розглянемо матеріали обласних архівів. Значний масив документів зберігається у Державному архіві Київської області, зокрема у фонді Київського обкому КПУ (ф. П-5). Особливу цінність складають документи про діяльність П. Шелеста на посаді другого, а згодом, першого секретаря Київського обкому у 1954–1962 рр., які є на сьогодні маловивченими і допомагають зрозуміти напрями його політичного курсу, що були продовженням діяльності на попередній посаді очільника найбільшої області в Україні. Так, у справі 684 опису 6 міститься лист Київського обкому до ЦК КПУ від 14 березня 1957 р., в якому П. Шелест звертається до ЦК КПУ з проханням допомогти області кормами та технікою. Це може наштовхнути на думку, що П. Шелест звертався до інстанцій вищого рівня з питань допомоги сільському господарству ще до свого обрання першим секретарем ЦК КПУ. Тут же міститься і лист прокурора УРСР Д. Панасюка до ЦК КПУ від 15 червня 1957 р., в якому викриваються факти антидержавної практики приписок у ряді колгоспів Київської області. У справі 298 вміщено довідку про розглянуті комісією з реабілітації судові справи осіб з березня по вересень 1956 р., які були засуджені Особливою Радою та Трійкою НКВС. Таким чином, даний документ є

показовим щодо вивчення участі П. Шелеста у комісії Президії Верховної Ради СРСР з реабілітації у Київській, Вінницькій та Черкаській областях під час процесу десталінізації¹⁷.

Інформацію про соціально-економічне життя України 1960-х – початку 1970-х рр. можемо отримати, опрацювавши документи опису 7 згаданого фонду. Так, з довідок райкомів КПУ Київської області за липень 1966 р. у справі 358 можемо дізнатися про темпи, якими відбувався перехід на гарантовану оплату праці у колгоспах області та скільки коштів виділялося до фонду оплати праці. Також можемо почерпнути інформацію про те, що у досліджуваний період на рівні обкомів постійно підіймалось питання про незадовільну роботу «Сільгосптехніки». Так, стосовно фактів постійного незадовільного забезпечення сільськогосподарською технікою області йдеться у листі Голови Київського обласного об'єднання «Сільгосптехніка» І. Деревця до Київського обкому від 31 січня 1967 р. З довідки від 25 січня 1968 р. у справі 790 цього фонду дізнаємося про виконання постанови ЦК КПУ «Про максимальне використання наявних резервів і місцевих можливостей для збільшення виробництва товарів народного споживання» (1968 р.). Київський обком звітував про те, що «протягом минулого року на підприємствах машинобудівної, приладобудівної та хімічної промисловості було організовано виробництво понад 150 нових виробів культурно-побутового призначення»¹⁸.

Цінну інформацію про суспільно-політичне життя доби П. Шелеста можемо отримати, опрацювавши документи Державного архіву Львівської області. Тут цікавим для дослідників стануть документи фонду Львівського обкому КПУ (ф. П-3). Варто зауважити, що матеріали наради Львівського обкому від 8 квітня 1967 р. у справі 122 зможуть послугувати цікавим джерелом для вивчення інформації щодо проведення місцевими виконавчими органами ідеологічної боротьби з письменниками та поетами. Аналізуючи нещодавно оприлюднені для широкого загалу архівні документи, зокрема справи 248, можемо зробити висновок, що у цьому регіоні України озвучувалося незадоволення політикою ЦК КПУ під час подій «Празької весни». Так, з доповідної записки Львівського обкому про реагування населення області на події у Чехословаччині від 27 березня 1968 р. на адресу ЦК КПУ дізнаємося про систематичний моніторинг настроїв серед студентів міста. Тут же міститься інформація, що мали місце негативні висловлювання. Наприклад, студентка 4 курсу ЛГУ Н. Заболотна у приватній бесіді висловила думку, що «і у нас може щось розпочатись, так далі бути не може». У свою чергу колишній ректор Львівської духовної семінарії у Львові, уніатський священник І. Чорняк наголосив: «Хочу зауважити: соціалістична система тріщить по швам»¹⁹.

Частина архівних документів, що стосуються діяльності П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ, перебуває за межами України – у Росії. Зокрема, у Російському державному архіві новітньої історії (РДА-НІ). Науково-інформаційний інтерес становлять насамперед, матеріали фондів: Пленуми ЦК ВКП(б) – ЦК КПРС (1941–1990 рр.) (ф. 2), Комісія ЦК КПРС з питань ідеології, культури та міжнародних відносин (1958–1961 рр.) (ф. 5).

Цікавими для доповнення відомостей з інших джерел стануть матеріали Пленумів ЦК КПРС. Так, у одній зі справ можемо ознайомитися з витягом з протоколу від 13–14 жовтня 1964 р., з метою використати дані для відтворення картини пленуму, на якому було зміщено М. Хрущова. Також можемо вивчити матеріали пленуму від 19 травня 1972 р., на якому П. Шелеста було звільнено з посади першого секретаря ЦК КПУ та призначено одним із заступників Голови РМ СРСР. При цьому варто наголосити, що це рішення було прийнято на Пленумі ЦК КПРС без його згоди²⁰.

У справі 217 фонду 5 міститься лист від 25 квітня 1970 р., в якому перший секретар України ЦК КПУ звернувся до ЦК КПРС з проханням про допомогу сільському господарству України матеріально-технічними засобами. У листі, зокрема, йшлося про те, що «у поточному році заявлена потреба у сільськогосподарських тракторах задоволена на 56%, виділено тракторних причепів на 41 тисячу менше потреби. На період збору врожаю щомісячно бракує 50 тисяч вантажівок». Містилося прохання «виділити додатково до сезону збору врожаю: трактори, автомобілі, причепи, збиральні машини, нафтопродукти, запчастини тощо». У листі-відповіді ЦК КПРС на звернення ЦК КПУ (22 червня 1970 р.) повідомлялося про те, що частину техніки буде виділено додатково. На рахунок посилення ідеологічної боротьби важливою стане ідеологічна постанова «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянської та інших політично шкідливих матеріалів», прийнята 28 червня 1971 р. на засіданні секретаріату ЦК КПРС²¹.

По-новому на період правління П. Шелеста дозволяють подивитися матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ). Тут міститься фонд особового походження – Шелест П. Ю. (1928–1996 рр.) (ф. 330). У фонді налічується 95 справ. Вони дозволять деталізувати відомості про особливості діяльності П. Шелеста на посадах секретаря Київського обкому, першого секретаря ЦК КПУ та заступника Голови РМ СРСР, а також ознайомитися з рукописами його книг. Так, у одній зі справ у листі до ЦК КПРС від 14 січня 1973 р. П. Шелест наголошує на недоліках у роботі Держплану, на його думку, «він припускається диспропорцій у розвитку важливих галузей народного господарства». При цьому підкреслює, що «варто розширити права міністрів республіканських міністерств»²².

Важливу інформацію про особливості економічного життя України, характер, взаємовідносини між керівниками міністерств та відомств УРСР, з одного боку, та Держплану та союзних міністерств з іншого боку, розподіл матеріальних балансів, сировини, палива у 1960-х – на початку 1970-х рр. можна отримати з матеріалів Російського державного архіву економіки (РДАЕ), що розміщені у фондах: Рада народного господарства (РНГ СРСР) (ф. 233), Державний плановий комітет РМ СРСР (Держплан СРСР) (ф. 4372), Міністерство важкого машинобудування (ф. 440). Про незакінчений цикл виробництва у Радянському Союзі та роль у ньому промисловості України можемо дізнатись з інформації, що надходила

з України до Раднаргоспу СРСР. Так, Луганський тепловозний завод у травні 1963 р. у кооперації з заводом «Електроважмаш» Харківського Раднаргоспу та Коломенським тепловозобудівним заводом мав виготовити магістральні тепловози, Харківський завод – генератори, Коломенський – дизелі²³.

Таким чином, фонди перерахованих вище архівів містять комплекс оригінальних за походженням та інформативних джерел про діяльність П. Шелеста як політичного діяча.

¹ *Бажан О.* Сторінки політичної біографії Петра Шелеста // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № 12/13. – С. 84–86; *Шаповал Ю. І.* Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 134–149; *Баран В. К.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.; *Овчаренко Ф.* Спогади. – К. : Оріяни, 2000. – 456 с.; *Касьянов Г. В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 2048, арк. 234.

³ Там само, оп. 10, спр. 1065, арк. 37–42.

⁴ Там само, оп. 24, спр. 5885, арк. 78–83.

⁵ Там само, спр. 5990, арк. 166–167.

⁶ Там само, спр. 5991, арк. 16, 17, 30.

⁷ Там само, спр. 6303, арк. 50.

⁸ Там само, оп. 25, спр. 1, арк. 237.

⁹ Там само, спр. 27, арк. 2, 20–27, 100–101.

¹⁰ Там само, ф. 330, оп. 1, спр. 7, арк. 1–6.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 10, оп. 2030, спр. 27, арк. 126–131.

¹² Там само, ф. 13, спр. 5531, арк. 28–29.

¹³ Там само, ф. 27, оп. 22, спр. 640, арк. 23.

¹⁴ Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 2498, арк. 1; там само, спр. 3713, арк. 1–3.

¹⁵ Там само, ф. 582, оп. 3, спр. 5171, арк. 169; там само, спр. 6647, арк. 1–3.

¹⁶ Там само, ф. 582, оп. 4, спр. 4127, арк. 2–5.

¹⁷ Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ф. П-5, оп. 6, спр. 684, арк. 18–20; там само, спр. 298, арк. 144–145.

¹⁸ Держархів Київської обл., ф. П-5, оп. 7, спр. 358, арк. 11–18, 22, 2–3.

¹⁹ Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 10, спр. 248, арк. 1–2; там само, спр. 122, арк. 178; там само, спр. 790, арк. 2–3.

²⁰ Российский государственный архив новейшей истории, ф. 2, оп. 1, д. 265, л. 123; там же, д. 750, л. 2–3.

²¹ Там же, ф. 5, оп. 62, д. 217, л. 53–57, 99, 103–104.

²² Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 666, оп. 1, д. 56, л. 10.

²³ Российский государственный архив экономики, ф. 233, оп. 2, д. 397, л. 146–147.